

TUNEL SPASA

Ne znam šta ću vam ispričati.

Znam samo da to želim godinama već.

A nikad nisam.

Učili su me da priča treba imati svoj početak i svoj kraj.

A ja ne znam kad je sve počelo.

I ne znam kad se završilo.

Ipak, pouzdano znam da nisam željela da počne ništa od onog što je tog proljeća počela u mom gradu.

I da ne želim da izgubim ono što sam, koje li ironije, dobila uslijed i usred svega toga.

*

Nikad nisam letjela avionom.

Nikad čak nisam ni bila na aerodromu.

A sad, s petogodišnjim tobom, spremam se prepuzati na onu stranu piste.

Violinama se pridružuju činele.

Osjetim ih pod grlom.

Prigušen zvu žice, budljikave, a ne violinske, koja se lomi pod stiskom klješta.

Vraća me u stvarnost.

Stavljam prst na usta.

Moramo biti tihi.

Idemo.

Pijanissimo jedini moj.

Opet smo kod žice.

Znam da si gladan i uplašen.

Ipak držiš se dogovora, šutiš.

Ljubim ti obraze, hladni su.

Pokušavam skupiti hrabrost da krenemo ponovo.

Ovaj put ćemo biti oprezniji.

Fiuk metaka iznad naše glave nasumično tka sjajnu, gustu mrežu.

Nadglasa ih šuškanje tvoje jakne, zbog koje sam četiri sata stajala ispred karitasa.

Po tvom disanju znam da si se već umorio.

Sutrat je rođendan.

Kuda te to vodim?

*

Tako da je ono, kogod je koristio taj prelaz, bar jednom imao je, verujte mi, onaj potrebu da razmišlja o tunelu. Znači da je prolaz ispod, to je logično razmišljanje. I ja isti, ja sam trčao preko te piste, verujte mi. Ne znam koliko sam puta pomislio da mi nekako ispod proće.

Bosanska armija koja je tada oćibilo formirano je organizovalo sve. Moji prvi suusec je ljudima koji su došli kod nas tu da nas pitaju da vam kuću i zemlju, je bio negdje možda u proljeće 1993. godine i tog dana sam ja sreo, tada nisam znao oni ko su ljudi uopšte, Nežad Branković koji je kasnije bio glavni projektant Sarajevskog tunela, i Bakri Zedbegović, sin Alije Zedbegović, oni dvojce su tu bili kod nas u Avli, ja i otec. I oni su pitali, mislim Baki, da je tada pitao mog oca, nama treba ova kuća i zemlja za nešto. On nije rekao tada ni tunelu, tada se je to pokušavalo držati u nekoj tajnosti. Moj otec je znao, i ja sam znao u stvar zašto im to treba i on mi je rekao sve što mi posjedujemo je ovaj vaše, radite šta god želite. Tako je počelo. Pa negdje, možda nakon mjeseci, mjeseci i puno, ne znam, ne znam šta je, taćno su počeli radovi

sa ovih stranima, da se u to vrijeme tunel već kopao sa Dobrinske strane. Tamo sve je organizovano i oni su u jednom momentu shvatili da to ne ide baš dobrom dinamikom i odlučili su da počnu organizovati te radovi sa ove strane. Znači kopao se s obje strane. I 30. jula su se spojili. I eto, izgradili smo ga za ta četiri mjeseca, što je isto nevjerovatno da se iskopa 800 metara tunela za četiri mjeseca, pa to danas da angažujete profesionalne rudare da im date 2-3 hiljade eura, a mi ne bi to napravili nikad za četiri mjeseca. Nikad. Ručno. Nikad.

*

Otišla bi do grada.

Već sam otežala, uskoro će jesen i kiše, poslije neću moći.

Odnijela bi roditeljima nešto hrane ako bi mi nabavio neku propusnicu.

Kako to misliš, otišla bi do grada? Skoknula preko piste s tolikim stomakom?

Kroz tunel.

*

Ja sam ulazio u tunel više puta dok se kopao. Čisto znatiželjeno, da vidim šta se radi. Prolazio sam ti neke 200-300 metara, pa vraćao sam i prije. Ali taj prvi prolaz je bio 1993. godine, neke 2-3 mjeseca poslije prekopavanja tunela i tražio sam dozvolu od vojske da obiđe majku i bratoj da im odnosem nešto. To je noć, znači tu je uvijek bilo 500-1000 ljudi okolo čekaju da uđu, i grupe se pušta i onda uđete u tuneli. Tu je sat kolona čitava. Tu kad kažete 800 metara, to ništa. To danas pješke prođete za 5 minuta. Međutim, 800 metara tunela, to vam je isto kao 8 kilometara. Taj prvi put, da se razumijem, ja sam prošao kroz ovaj tunel, ja nisam siguran da je ikad iko više puta prošao u toku rata kroz ovaj tunel. Znači, ja nisam brojao, ali sigurno imam preko 500 prolazaka kroz tunel. Ali taj prvi put kad sam išao, ja sam mislio da neću nikad izaći. Toliko je to dugo. Ja stvarno nisam vidio kraj tog putovanja. Imao sam neki ruksak, možda 20-30 kila na sebi, pa i to teško bilo. Voda, blato, ljudi, oznajen ste sav, mokr sav od znoja prvo, a dole još voda, dole ste mokri od vodi. Tunel nije hermetički bio zatvoren okolo, izoliran, nego je propusno to bilo i on je išao praktično ispod ti podzemnih voda i to je sve kapalo unutra,

stalno je tu. I onda imate zvuk pumpi koje rade, iscrpavaju tu vodu do sme poplavilo. I onda imate zvuk ljudi s kojima idete. Sada jedino ako ste sami, imate zvuk koji, na primjer, ako gurate kolica na šinama. Ta kolica pravi toliko buku, metal na metal, da vi ništa drugo ne čujete u stvaru. Kolica su uvijek prazna, išla sa one strane na ovu stran, da bi se natovarila, znate. I onda ta kolica, i guram pred sebe, zato što je puno lakše bilo kad ste nasloneni na ta kolica i onda to pravi jednu ogromnu, ogromnu buku, vi ništa drugo ne čujete. Ali idu brže, idete brzo, jer vaš korak više nije, ne znam, 70 centimetara, nego metar i po oslonjen ste na to kolica, ne možete se udariti u glavu jer se sageti i onda tadam, tadam, tadam, kad slušate na nekom filmu taj prolazak voza, to otprilike ta kolica spravili takav zvuk ono, šina i ti preklopi, tadam, tadam, tadam. Ali tu uvijek je bilo galame, ljudi nije, nikad nije bila tišina tu. E sad nekad sjedete da se odmorite, nema nikog u tunelu ovaj, čujete to kapanje vode, lagano, ono, curi kapa.

*

Ovdje se šuška da krtica, krti, krtičnjak.

Moj dragi babo, uspio je po nekom vojniku poslati nam pismo.

U njemu je, željeći provjeriti vijesti, da se ispod piste iskopao tunel, a plašeći se da pismo ne dospije u pogrešne ruke, posegnuo za dobro poznatom replikom iz serije Salaš u malom ritu, koju sam jako voljela. U kovrtu je moja majka, koja je i sama svakodnevno trčala od jedne do druge sarajevske ratne učionice svojim džacima, ubacila recept za neki namaz od mnjeka u prahu.

Tunel je bio završen, ali kroz njega civili još nisu išli. Na Bjelašnici su se vodile bitke i mnogo vojske izgrada dolazilo na ovu stranu.

*

A ja sam se javio kao dobrovoljac, jer su tražili ljude, bilo je bolesnih ljudi dosta, jer je bilo teško kopati tunel. Vidite, ste mokri svaki dan, i hladno vrijeme bilo, kiše padale često, tako da je bilo bolesnih ljudi. I tražili su dobrovoljce.

I negdje, krajem aprila, ja sam se prijavio, pošto sam već prelazio pistu, znao sam šta će značit, ako iskopamo tunel, znao sam šta će značit, neće se ginut, ko se gine i moće se normalno otići, jel?

Ja sam bio sa Dobrinske strane, bilo je nas 65 vojnika, raspoređeni u četiri smjene, po 15-16 ljudi. I kopali smo svaki dan. Kad je pobjegao jedan Srbin, koji je kopao s nama tunel, i on je otkrio lokaciju, gdje mi kopamo, istresamo zemlju.

Tako da su nas poslije, od maja su nas počeli granatirati, svaku noć, u dvije, tri, protuna su nas granatirali, negdje oko 9, naveće oko 1, naveće i oko 4-5 ujutra. I najopasnije je bilo rat na istovaru zemlje, tako da smo mi, kad se to desilo, mi smo kasnije dogovorili se, da svaku noć, druga, dva čovjeka, izvoze zemlju. Tako da bi svi imali istu mogućnost da poginemo, znate.

Kad smo došli do male piste, pojavila nam se voda. Imali smo puno problema s ovom vodom, jer nismo imali pumpi da bi ispumpavali tu vodu. Međutim, to je trajalo 3-4 dana dok nisu nabavili pumpu. Vatrogasna brigada grada Sarajeva nam dala muljnu pumpu i onda smo uspjeli ispumpati vodu i onda smo krenuli naprijed.

10 do 9 je tunel prokopan i oni su prokopali samo jednu rupu, ovakvu prečinka, možda metara. I kad su to prokopali, ostalo je još da se prokopa jedno metar, metara i po. I oni su, kad su prokopali tu rupu, spojili se, svi su nagnuli u Butmir da idu da slaviju. I otišli su da jedu i da piju. I kad sam ja došao, nakon sajat vremena, u deset sati smo mi nasmjeno došli i mi smo za njima. I nagne tamo rakije, daj rakije, daj, meza, jarane, malo znaš. Tamo do jedno 11 smo mi sjedli i pili i onda dobijemo narađenja da idemo iskopati, da sastavimo tunel. Treba vojska da prođe, Igma pao.

I ja sam baš, ja i Piva, jedan momak sa mnom što je radio, bili smo na čelu, mi smo iskopali, sastavili taj tunel. I to je trajalo negdje do jedan, do jedan pola dva, kad smo sastavili, to formirali smo ram, napravili pravi ulaz kroz tunel, završeno sve. I onda je u dva sata prošla Solakovića vojska, a posle njih smo dobili narađenje da prebacimo MTS naurožanje municiju za Žuč, pošto se velike borbe vodile na Žuču. Onda smo ubacili pamave, mitraljeza i ovako, oružja za Žuč. Kad se to završilo, prošla je opet vojska, ne znam koji su prošli, drugi, i onda kasnije dobijemo narađenje, prebacijemo MTS za Dobrinsku brigadu.

I vidiš sad šta će se desiti, jaran, da crknješ od smijeha.

Sve to bilo je tu, naužavanja municije, svega, i hrane, i na kraju mi, to se desilo, od do pola tunela smo mi bili, već postavili one šine, i imali smo vagonće. I tako da su nama s Butmirske strane do pola tunela i imali su tu robu, ta MTS i sve, i mi to trpamo u vagoniće i treba da vozimo. I umeđu vremenu dolazi, kaže, ulje. Pet šest kanistara ulja, znaš.

I kad smo to mi sve potovarili, neko se sjetio da ni raje da otvori onaj kanistar, kad u kanistaru konjak jarane. Joj, kad smo se mi dogravili onog konjaka jaran. Kružimo mi jedan do drugog onaj konjak, 5 litara kanistar. I sad moramo da idemo da vozimo, znaš. I mi polako vozimo i naginjemo.

U pola tunela jarane pjesma. Pjesma veseli mi, pjesma se ori kroz tunel. Dok smo mi došli do nakraja tunela mi smo ni 5 litara konjaka slisli, jarane.

To je show bio. Kaže, ulje, ma kako ulje, konjak, jarane!

A u onim ostalim kanistarimanismo ni provjeravali šta je, jer nas nije ni interesovalo. Bitno je da smo mi našli, no, 5 litara, shvataš. Mi smo, ono, 5 litara popili i na kraju bacili kanistare, odvukli robu i svi veseli.

Pjevalo se u tunelu, jarane, razvježala se pjesma. Ne sjećam se, ali bila je pjesma uglavnom.

*

Da nije bilo tunela, ne bi ni nas ne znao da je bilo. Tunel je bio pupčana vrca sa svijetom. Sve je išlo kroz njega. Ljudi, ljekovi, oružje, benzin, struja, životinje. Čak i političari.

*

Ti bi preko piste sa tolikim stomakom.

Ne, ja bih kroz tunel.

On kaže, ne, to ne može. Samo vojska prolazi kroz tunel. Ranjenici. To nije predviđeno da ti ideš u Sarajevo da obiđeš roditelje. Milosadno ne.

Međutim, ja sam par dana, mi žene kao žene, to tako malo pa ja bi tamo, pa nešto, pa...

Moraš dobit' propustnicu. Ja moram otić' u komadu da dobijem za tebe propustnicu.

Ja njemu kažem, pa fino ti idi u propustnicu i reci moja Indira trudna i ona mora na neke hitne preglede u Sarajevo, smisli nešto.

Ne znam kako, ali on je nabavio tu propustnicu. Dopratio me ovdje do tunela. Ljudi nisu mogli vjerovati da vide trudnicu koja ima namjeru da sama prođe kroz tunel. Ja nikakav strah osjećala nisam. Apsolutno. Da sam se plašila, rekla bih u redu, mama, babo. Oni ne znaju da ja dolazim, niti jim ja nemam kako javiti... Ne bih išla da sam se plašila. Ostavljam petogodišnje dijete u Hrasnici, da. Ja se ničeg ne plašim. A moj muž zabrinut' bezkrajno zabrinut'.

Tu je vojnik kaže, kuće žena pobogu. Sad ja njemu kao to... idem preglede, doktori. Samo što sam nisam porodila...

Vidim ja da su daske i da je snažno i veliko oblato. Moj muž kaže vojniku, ja se moram hitno vratiti, jer moram stalno biti na liniji i na raspolaganju zbog onog što malo čas pomenu. Možeš li, molim te, otpratiti u tunelu, bar malo. Možeš li? I momak kaže, a mogu 15-20 metara i moram se vratiti. Moram ja biti tu.

I ja sam unutra ušla i muž mi dovikuje, pazi glavu. Imala sam taj ruksak na leđima.

Bila sam strašno sretna.

Bila sam neopisano sretna.

Mamak išao malo ispred mene i onda rekao, ja sad moram da se vratim. Ne znam koliko će vam vremene trebati.

Ja sam potpuno sama. Mislim da sam... Pa evo, proširit ću broj, ali mislim da sam među prvi 10 civila koji su prošli kroz tunel. Sam početak augusta 1993. godine. U tom trenutku ja sam jedini civil i jedino biće koji prolazi kroz tunel. Poslije sam ga prošla bar 20-25 puta.

Uvijek je bio neko ili vojske ili ljudi ili stoke ili ranjenika na kolicama i ja sam tad potpuno sama. Nikog nisam srela u tunelu. Niti je ko išao iza mene.

Potpuno sama.

Potpuno sretna. Jer ću vidjeti roditelje.

Ja sam tad sebi zgledala velika, ali ja sam tad djeto 30 godina.

Razmišljao sam da nikako ne bih voljela ako bi se tu sad pojavio neki pacov, neki veliki miš.

Kao to je najstrašniji što može da mi se desi. Vjerujte da je blato bilo do polovine mog stomaka. I voda. Od ozgo je strahovito kapala voda. Jer još nikakav sistem, ventilacije, odvoda vode nije osvišen. Ma tunel, ne tom što je proradio. Ponekad bih pomisla da osvjetljenja više nije bilo nego što jeste. Ne to, uglavnom ste u mraku. Ali znate da tu nema granate, tu nema snajpera. Tu nema nikakvog zlikovca koji doći ubice. Tu ste sigurni imate jedini zadatak da ideš pravo. Ne može se ništa loše desiti. Tako sam ja tad razmišljala. Ne bih voljela da se pojavi taj miš. I samo sam par puta se plašla, pošto trudnice inače malo teže dišu, da mi ne nestane zraka. Ali odneku je strujao neki zrak. Danas sam spominjala to šljaptanje čizama po blatu. Ja naravno imam neke, ne znam ni otkud mi čizma. Ništa ja preko piste nisam mogla ponijeti uopšte. Koji su već pune blat. I stalno sam čula tu vodu kako dozg kapa, kapne voda, a nakon nje ide po meni.

Otkuca je srca moje bebe ili je to bilo moje srce.

Znate kako mi trudnice volimo da držimo ruke na stomaku. Žena to vole raditi. I meni se činilo da ja stalno osjetim to njegovo ili njeno, tada još ne znam, srce pod rukom. I onda ta čizma. I onda opet voda, pa srce, pa ta čizma koja se izdlači iz vode. Stalno su se ta tri zvuka sminjivala. Jedan zvuk od dozgo, jedan koji iša ovako, kao taj otkucaj srca ovako, i ta čizma koja se izdlači iz blata. Ja mislim da sam išla nekih ne znam, sat vremena.

Kad sam se pojavila na Dobrinskoj strani, naši momci koji su tamo bili, dežurni koji su ugledali jednu mokru od te vode, vjerovatno raščupanu, blatnjavu, trudnicu, ženu, civili ne prolaze. Znači, ljudi su doslovno zanijemili. I oni su me pitali, kao i onaj na Hrasničkoj strani, otkud ti ženo pobogu?

I opet sam ja išla s ovom istom pričom. Otišla sam do očevog brata, presukla se, sasretna, vidjela njih, iskoristila tu flašu benzina da neko me odvezao. Baš mi bilo daleko da sam nasla pješatit, jer sam bila jako umorna.

Roditelji su se čak naljutili zašto sam vijete drugo tamo ostavila, kakva je to ludost, ali to liči na mene.

Mislim da sam bila jednu noć i ovaj ponovo sam se vraćala s Dobrinje. I ono što je peh. Bila ista grupa dežurnih vojnika, valdja su prošla 24 sata i opet je došla njihova smjena. I mene pita

jedan, pa ti se nisi porodila? Pa rekao su, nije još vrijeme. A vrijeme je došlo za tri mjeseca. Desetog desembra 1993. godine sam postala mama po drugi put i dobila sina.

Da. On me je spasio.

Kad dijete gukne, kad dijete, kad se osmijehne, to nadjača zvuk granate, vi ne čujete granatu.

*

Teško je.

Ne uzmite mi za zlo ako neke detalje preskočim.

Nešto je kad-kad bolje prečutati nego ponovo proživjeti.

Ovo pismo je za vas, koje volim.

Za vas koji ste mi dali život. Još prije nego što se otkidoh od porodičnog stabla, u trenutku kad uđoh u tunel.

Pred ulazom u tunel stoje stotine ljudi. Čekajući prelazak na drugu stranu. Ljudi koji bi da počnu iznova. I, ljudi koji hoće da se bore za ono što nam je odozeto. Ja ne pripadam nijednima ni drugima.

Odlazim.

Ali znam, vratit ću se.

*

Moja sreća je da ja prije mog ulazka u tunel nikad nisam bio u tom tunelu. Jer ja sam u suštini samo jednom prošao kroz njega, to je bio moment izlaska iz Sarajeva. Moja sreća je, koliko možemo govoriti o sreći, ali evo ja ću reći, moja sreća je da je taj rastana od mojih roditelja bio toliko emotivan da sam ja bio potpuno zaleđen. Ja se samo sjećavam da sam ja koračao ne samo kroz taj tunel, kroz tu vodu. Ta voda isto bila hladna, ali to meni ništa nije značilo. Znači ja sam u suštini fizički bio tu i koračao tim tunelom, ali ne i sa mojom glavom i srcem. Oni su bili

negdje drugo. U tom momentu sam ja jednostavno još uvijek bio uz moje roditelje. Ta slika njihova mi je ostala zaleđena pred očima. Ja se samo sjećam isto kao kad bi montirali sada ovaj neki film, pa bi rekli hajde snimit ćemo taj kadar tunela i nekoga ko korača kroz njega, a onda ćemo umiksati zaleđenu sliku njegovih roditelja. Znači ja sam negdje bio na pola blende. Čak sam sretan da je to bilo tako, jer da nije, ne znam kako bih reagovao. Ja nisam klaustrofobičan čovjek, ali vjerujte mi da nije bilo tog impekta, tog emocionalnog dijela oprostaja od mojih roditelja, ja vjerujem da bi instantno postao klaustrofobičan. Ali ta voda, taj smrad, vjerovatno je voda bila jako prljava, jer tu je prolazilo hiljadu ljudi kroz. Sjećam se čak, to se mogu sjetiti u nekom datom, u momentu naravno da sam par puta udario glavom o taj zid. Svako je na kraju krajeva. Sjećam se nekih prevoja sa krvi, znači vjerovatno neko koje to izgubio dok su ga prenosili. Užasno, užasno ja kažem to. Ali opet s druge strane, vidite, to mogu reći sada. Užasno.

Razmišljam o tom prolazku kroz tunel, gdje možda krenula kod mene tek prije nekih deset godina, znači dvadeset godina nakon što sam prošao kroz tunel. I to važi, ja mislim, za jako puno ljudi koji su bili u ratnim okolnostima. Možda tek sada mogu reći u zadnjih tri do četiri godine da sam, ne većinu, sad sam već sve te neke velike trauma preradio, i sada mogu reći da mi daju snagu. Ali to je bilo jako osjetljivo godinama. Gdje sam ja jednostavn ako bi neko spomenuo tunel, pitao hoće li još kafe.

*

Naravno, Ismire.

Kad brzo bježiš, prošlost će ostati iza tebe.

Ako su sjećanja bolna, ne želim ništa da znam. Lakše mi pada zaborav nego muka i bol.

Mislim da se nije desilo. Ali me snovi more. Ti neizbježni snovi. Tuga što razara, što srce para. Ako su sjećanja bolna, neka ti bolje ne znati. Bolje je zaboraviti nego osjećati bol. Sad znam da je sve prošlo. Tuga me posjećuje. Sve te priče počinu da teku. Tuga razara i para srce.

*

I sa otvaranjem tunela ispod aerodromske piste mi smo bili jedni od rijetkih koji nismo izlazili iz grada i bježali nego smo se vratili u Sarajevo mom ocu.

I sjećam se, to je jedno od prvih sjećanja u mom životu što sam čekla da vidi kako izgleda moj otec. Jer ga se nisam sjećala prije toga. Jer ga nisam vidjela skoro dvije godine nikako. Ne sjećam se tog trenutka kad sam ga stvarno vidjela. Sjećam se samo da nas nije ispred tunela preuzeo osobno on nego neko drugi ko nam je pokazao put do njega i ja samo te osobe mislila da je on. Moja prva stvar nasjećana na njega su te kistane u koji smo onda došli gdje sam ga mogla vidjeti u nekoj opuštenoj atmosferi koliko je moglo biti opušteno tada u tom periodu. To je bilo 1994. U biti nisam sigurna možda je to bio i kraj 1993. Od prilike dvije godine nakon početka rata u svakom slučaju. Tad je tunel bio izgrađen.

Taj naš put kroz tunel i dolezač u Sarajevo ja se sjećam samo fragmenata toga i to su zaista moja prva sjećanja u životu koji se zaista mogu tako prostorno dobro sjećati da znam opisati raspored stvari oko sebe njihove boje materijala i atmosferu koju su imali.

Ali se sjećam stvarno u fragmentima sjećam se jednog dijela prolazka kroz tunel zbog anegdote koja se desila ali ne sjećam se samog ulaza ili izlaza iz tunela. Kada smo prolazili kroz tunel pod je bio prekriven drvenim letvama ali obzirom da je koliko znam bila poplova ili generalno podzemne vode koje su uslovile da taj pod bude neravan i ne praktičan za prolazak male djece sjećam se da se moja noga zaglavila između dvije drvene letve na pod i nisam mogla da je izvedim i da se moja mama jako uspančila jer su ljudi koji su iza nas prolazili počeli da paniče i da stvaraju neku kolektivnu nervozu jer su naravno svi htjeli što prije proći što prije doći do druge strane i sjećam se da mi je to bilo jako stresno jer sam pokušavala izvuć nogu i nisam uspjevala jer sam mogla da se pomjerim u trenutku u kojem je mnogo nepoznatih ljudi od mene očekivalo da to uradi i da smo na kraju ostavili moju cipelu patiku sportku ne sjećam se šta je bilo zaglavljeno između dvije letve i nastavili dalje hodati i sjećam se tog osjeća hladnoće i vlage i to je nešto što mi je i danas nelagodno kao i mnogim ljudima pretpostavljam, ali je to mene konkretno vezano za ovu situaciju jer je desilo to u tunelu kada sam zaglavila mać i pjela ne mogu reći da postoji tačan zvuk kojem bi to moglo opisati bilo s kojim bi ga mogla usporediti jer i ako znam da je bilo prilično glasno i da je to bio skup različitih glasova i zvukova koji su se jednostavno stapeli jedan sa drugim u mojoj glavi je bila tišina jer sam bila u potpunoj panici kako ću ja sad to da uradim prašli smo tako velik put moja mama je imala očekivanja da sad konačno izađemo iz tog tunela i završimo sa tom čitavom pričom, jer ja sam naravno bila svjesna od činjenica da mi već jako dugo u tom trenutku putujemo iz Zadra do Sarajeva i da je to posljednja etapa puta i da smo skoro tu.

*

Novembar.

Glad vlada Sarajevom.

Zima koja se približava kroz tunel nosi bujce izgladnjelih majke i djece koje kreću davno zaboravne rodbini diljem Evrope i nepoznato bilo gdje, što dalje.

*

Znači tunel je bio mali prostor osjećala se zemlja, miris to mi je vjerovatno više upečatljivo nego neki zvuk da kažem, ono mem, zemlja, mokrina, vlaga, to se definitivno moglo osjetiti da li su bile neke kiše u tom periodu pa je to bilo povećano kad sam ja prolazila ne znam i samo hodanje znači koraci. Gotovo ujednačeni ali naravno ne jer neko pravi manje korake neko veće i šta zna. Dobro se sjećam ja sam obukla svoje lažne starke naravno nisu bile original ali bijele su bile u tom sam putovala i negdje na pola puta tunela na jedan put su stali prvo ostane i ta ispred tebe ne zna što se dešava i onda je neko samo viknu ajmo molim vas svi malo u stranu, najviše što možete da se zbijete bilo je tu neko malo proširenje ne veliko ali je bilo dovoljno, i hajde mi smo se tu svi u stranu sklonili, a šta je bilo bila je vojna ekipa ranjenika koje su htjeli što prije da ne čekaju da mi prođemo nisu znali koliko ih je puno bilo i onda su nas stopirali da njih što prije unesu u Sarajevo i tako da je to recimo jedan. Mislim to je svjetlo je minimalno to je brzina baš ono kao na blic ti vidiš dijelove momente tijela tih vojnika ali to baš bilo na blic mislim zaista njih nekoliko je prošlo nije bila velika grupa, oni su bili na onim noslima su ih provukli i onda smo mi nastavili dalje. To je to bio neki prekid u tom da kažem univerzalnom stupanju kroz tunel. Nastala je ta neka pauza još veći tajec dok oni nisu prošli i onda smo mi krenuli dalje, e onda kad smo izašli tu je bio rov koji je bio iskopan mora da su kiše padale jer je bilo blato nevjerojatno i ja kako gazim ponove kud sam ove tene obukla što nešto drugo sad će mi se isprljati... To su neki momenti mi kad smo izašli po 7 možda 2 pola 3 tako je negdje bilo. I opet je bilo taj momak što je prošao sa mnom hajde idemo vamo oni su mene u kombi vojni bila je neka manja ekipa vojnika koji su išli preko Igmena za Zenicu. Ja sam isto trebala doć do Zence, to je sve bilo tako organizovano. Ali znači sad unazad 15 godina i više, ja razmišljam o tome ja u svemu tome nisam pitala ovog boga kako si ti zoveš to večno mi nosi u torbu. Meni svi zvukovi iz tunela su taj nekakav kako bih rekla ne baš da odjekuje ali u smislu

da si ti znaš da si osjećaj kao da si u praznoj prostoriji ali u stvari puna prostorija tako da zvuk se upija upija se od nas. Upija se od drvena konstrukcija na dijelovima gdje je bila u suštini oni zvukovi što se čuju u stope da je to bilo malo umanjeno upravo zbog količine ljudi koji su bili u tome. Možda kad bi jedna osoba prolazila možda bi više odjekivalo na neki način. Moje sjećanje je taj nekakav tajac nije bilo recimo niko da je plakao, da je dobio neki napad kalostrofobije, ili nešto na taj fazon nego svi su mislim ono šutili jer samo su se nadali, trebam da prođem kroz ovaj dio da bi onda izašo na sljedeći. Samo što smo imali već neko iskustvo da ti nikad ne znaš gdje je ta sigurna zona. Jer smo znali da se granatira i ulaz i izlaz iz tunela. Znači ok, u tunelu si nekako najsigurniji realno dok ne izađeš. Šta kad izađeš. Jel bilo je i ti situacije. Ljudi izađu kroz tunel. Padne granata izpred i kraj...

*

Tvoj saborac iz čete gurao te je u škripavim kolicima kroz tunel. Išla sam iza vas vodeći našeg starijeg sina za ruku a noseći mlađeg kojeg je jako zabavljalo što mu na glavu iz vlažne zemlje kapa voda. Nakon četrdesetak minuta zaslijepila nas je svjetlost na izlazu iz tunela, gdje je nas je čekalo vozilo kojim ćemo do bolnice. Bit ćeš dobro. Moraš biti dobro. Pobrинуću se za to...

*

Pada granata prva koja je doletla s ti strani i ona meni pada pod noge i ta granata je pogodila i meni u ruku i u nogu. Tu mi se nešto desilo. Imao sam osjećaj i onda ne boli me ništa ali jednostavno isto kako da odlazim negdje ko mi god priđe on je lijep, lijep, lijep...

U tom su počele da padaju neke avionske, improvizovane bombe koji su oni ispaljivali s neki kad to padne to se trese čitava planina. Nekako su me uspjeli iznijeti. I ljudi koji su me iznijeli donijeli su me do neke hirurgije. Tu me primio neki doktor, hirurg koji je, koji je razmotao te moje rane. Ja sam mislio da ću ostati bez noge jer ta noga je bila jako ono što sam ja vidio meni izgledalo jako kritično. Međutim, on kaže da je noga dobra.

Stavio mi je neku improvizovanije, improvizovanije kao mobilizaciju napravio noge. Ruku mi je pogledao. Kaže ruka ti je u pitanju. Ako bilo gdje te operšu prije ortopedije u Sarajevu, osjećet ti ruku. I on je men tu napisao, napisao mi neku cjedilnicu na kojoj sam pročitao, ja piše doktor

Jarlagić. On je mene faktički s tom cjedicom mi je poslao da oni mene moraju preko Igmana, Hrasnice, tunela... da me provezu kroz tunel u Dobrinju i da me odvezu u tu glavnu bolnicu. I to je tako i bilo.

Ja sam ranjen neki pola šest pet, pet pola šest naveč. Oni su mene doveli do tog prvog doktora negdje oko 11-12. Znači jedno čet pet sati su me nosili do te prve improvizovane, onda su me bacili u neki furgon, na nosilima, pa su me onda vozili, do ratne bolnice na Igmanu, tu su mi dali samo infuziju. Ja sam cijelo vrijeme bio svjestan ali sam držao taj papir u ruci koji mi je eto značio neki, ne znam život u tom trenutku. Pa su me dovezli opet u Hrasnicu, pa su mi tu opet dodali neku infuziju, onda su me dovezli na tunela. Tu su me stavili na improvizovana kolica za ranjenike. Ta kolica i sad imaju muzeju tu.

I neki čovjek je bio mali, koji me je gurao kroz taj tunel. Kad ste vi na tim kolicima, vi gledate, imate osjećaj da su vam ove grede željezne, da to prolazi vam ispred vašeg nosa neki 20-30 centimetara. Sve imate osjećaj da ćete udariti glavom, da ćete zakaćati se nešto. U jednom trenutku sam i zakaćao tom improvizovanom za ruku žicom, onom koji stoji mobiliziran. Dok dođem do bolnice i zakaćao to jednom, to mene zabolilo.

Ta voženja kroz tunel... Ja sam imao osjećaj da traje. Prije sam prolazio kroz tunel, pa bilo je situacija kad je voda do koljena, kad kapi na vas da kad hodate svojim nogama, vi imate drugačiji osjećaj... puno to izgleda, brže. I ako bi na ovim kolicima trebalo to da se desi. Ali imate onaj osjećaj... Onaj zvuk. Zvuk tunela isto koda ide tramvaj. Pa ti udarci, te željezna kolica od željezne, šine, to mi je ostalo u sjećanju.

*

Zabilježeno je gotovo dva miliona prolazaka samih kroz tunel. Sad o količinama hrane, municije i ostalog. Mislim da ta statistika nije toliko bitna. Ono što je bitno, jeste da je tunel poslužio svrsi i da je uspio da sačuva Sarajevo i da ga odbrani.

Mislim da je tunel nosi tu jednu poruku života i nade koju je pronio. I nekako to je meni emotivni dio tunela.

Da, desavalo se, desio se i masakr na ulazu tunela. Desavalo se jako puno nekih teških životnih stvari. Ali mislim da trebamo staviti fokus nekada i na lijepe stvari koje život nosi i život u tim nekim teškim trenucima...

*

Ismire ti moraš preboliti rat ali ne u Holandiji. Da bi bio sretan ti moraš nazad Ismire, nazad u Sarajevo. Grad se liječi od ratnih rana i uz njega i ti možeš preboliti rat.